

Inhoud

Voorwoord 7

Inleiding

De communistische uitdaging 9

HOOFDSTUK 1

Anti-communisme en psychologische oorlogvoering in de jaren vijftig 23

HOOFDSTUK 2

Het netwerk wordt gebouwd 57

HOOFDSTUK 3

Een Nederlands-Duitse samenspanning 101

HOOFDSTUK 4

Het Europese net 127

HOOFDSTUK 5

De confrontatie tussen Oost en West en Interdoc Youth 155

HOOFDSTUK 6

Het neveneffect van de Ostpolitiek 191

HOOFDSTUK 7	
Bringing the Americans Back In	213

HOOFDSTUK 8	
Interdoc hervormt – de jaren zeventig en Détente	235

Conclusie	
De erfenis in kaart gebracht	273

Noten	281
-------	-----

Afkortingen	353
-------------	-----

Interviews	357
------------	-----

Archieven	359
-----------	-----

Bibliografie	361
--------------	-----

Appendix I: Interdoc colloques/congressen	373
---	-----

Appendix II: Interdoc publicaties	377
-----------------------------------	-----

Appendix III: Contacten in het Oostblok	385
---	-----

Register	389
----------	-----

Inleiding

De communistische uitdaging

Waar aan herken je een communist? Welnu, dat is iemand die Marx en Lenin leest. En waar aan herken je een anticommunist? Dat is iemand die Marx en Lenin begrijpt.

President Ronald Reagan, Arlington, 1987

Karl Marx stelde dat theorieën en ideeën veranderen in een fysieke kracht zodra ze het bewustzijn van de massa veroverd hebben. Laten wij ervoor zorgen dat deze uitspraak bewaarheid wordt naar de betekenis die wij daaraan hechten en in overeenstemming met onze bedoelingen.

Rolf Geyer, 1968¹

Tussen George Kennans beschrijving van de Sovjet-regering als een ‘samenzwering binnen een samenzwering’ uit 1946 en president Reagans verguizing van de Sovjet-Unie als ‘Rijk van het Kwaad’ in 1983 werden de verhoudingen tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie in de Koude Oorlog gekenmerkt door diepe afkeer en wantrouwen.² Het bleek lastig, of zelfs onmogelijk, om de relatie langs diplomatieke weg te normaliseren. Leaders in Oost en West erkenden bij gelegenheid dat de wedloop om de supermacht zinloos was, maar de overtuiging aan beide zijden dat zij stonden voor een ‘superieure levenswijze’ frustreerde werkelijke concessies.³ Bij deze fundamentele botsing van belangen moesten beide zijden ‘de wereld veranderen om de universele toepasbaarheid van hun ideologieën te bewijzen’.⁴ Het bestaan van een vijand had ook zijn nut. De stalinistische propaganda richtte zijn pijlen op het onbetrouwbare Westen, dat de Sovjet-Unie insloot en bedreigde, en rechtvaardigde daarmee de uitbreiding van het Sovjetrijk buiten de grenzen en de onderdrukking van afwijkende ideeën erbinnen.⁵ Deze ‘oorlog tegen de geest’ werd aangejaagd door angst – de angst om verslagen te worden, vernietigd te worden, minderwaardig te zijn en te moeten onderdoen voor een verachte tegenstander.⁶ Deze angst kwam aan beide zijden tot uitdrukking, van de heksenjachten van senator McCarthy en de House Un-American Activities Committee in de jaren vijftig, tot het monddood maken van Sacharov en andere Sovjetdissi-

denten in de jaren zeventig en tachtig. ‘Ga niet in gesprek met communisten’, zo klonk het in het Westen, ‘want als je dat doet, verlies je het debat en word je gehersenspoeld.’ De enige manier om met deze angst om te gaan, was alles te ontkennen waar de tegenstander voor stond.

De Koude Oorlog was in de eerste plaats een oorlog tussen ideologieën. In de woorden van de Britse historicus Nigel Gould-Davis werd macht ‘in steeds grotere mate gedefinieerd in ideologische termen, waarbij winst of verlies in de Koude Oorlog afgemeten werd aan de wereldwijde opkomst of neergang van regime-typen’.⁷ Maar terwijl de strijd om de heerschappij voortduurde, waren er ook mensen die deze strijd beschouwden als een negatief en bijzonder gevaarlijk nulsomspel, en op zoek gingen naar manieren om hem te beëindigen.

Dit boek gaat over een netwerk van personen en instituten in West-Europa die probeerden de angst te overwinnen en het eind van de Koude Oorlog dichterbij te brengen. Het centrum van dit netwerk werd gevormd door Interdoc, het Internationaal Documentatie- en Informatie-Centrum dat van 1962 tot 1986 gevestigd was aan de deftige Van Stolkweg in Den Haag. Interdoc werd aan het eind van de jaren vijftig opgericht naar aanleiding van discussies tussen West-Europese inlichtingsofficieren, politieke filosofen en mensen uit het bedrijfsleven, die vastbesloten waren om het communisme tegemoet te treden als een intellectuele tegenstander en niet als een existentiële bedreiging. Interdoc was gestoeld op Frans-Nederlands-Duitse samenwerking, en faciliteerde een pan-Europees netwerk van verbonden instellingen, met Engelsen, Belgen, Denen, Italianen, Zwitsers, Zweden en natuurlijk Amerikanen. Deze opmerkelijke exercitie in Europese integratie had tot doel het verzet tegen de communistische infiltratie te verenigen en de Sovjets met gelijke munt terug te betalen door tegenover het Oosten met ‘westerse waarden’ te schermen. De CIA was een altijd aanwezige factor – ‘present at the creation’, zou men kunnen zeggen – maar toch was Interdoc voornamelijk een Europese operatie die getuigde van Europese zorgen over de Koude Oorlog.

Toen Interdoc werd opgericht, na het debacle van de Hongaarse opstand in 1956, leek de Koude Oorlog tussen Oost en West een permanent gegeven te worden, en ook de gevaren van nucleaire ontbranding – in Berlijn, Cuba of per ongeluk – leken overal aanwezig te zijn. Er moest een manier zijn om het conflict te vermijden. Maar welke? De Verenigde Staten waren de dominante mogendheid in het Westen waar het de bestrijding van de communistische invloed betrof, of dat nu op militair gebied was of met informatie en propaganda. Tegen het einde van de jaren vijftig begon dit contraproductief te werken, omdat het ‘allesomvattende karakter van de macht van de vs’ bepaalde dat ‘de strategische waarden van Washington overheersten, en dat de opkomst van een specifiek Europese strategische cultuur verder beperkt werd’.⁸ De West-Europeanen beschouwden de militaire betrokkenheid van de vs over het algemeen als een noodzaak – zelfs De Gaulle wilde niet dat de Verenigde Staten zich volledig zouden terugtrekken van het continent – maar het was daardoor lastig om tot een eendrachtig Europees beleid te komen met betrekking tot veiligheidsthema’s. De CIA-activiteiten waren

van invloed op alle aspecten van de westerse samenleving, zodat iedere herkenbare sociale groep een doelwit werd in de ideologische oorlog.⁹ Het reguleren van de publieke opinie en het voeren van de ideële oorlog tegen het communisme, zowel in de openbaarheid als in het geheim, hadden de hoogste prioriteit – of waren zelfs waar het in de Koude Oorlog eigenlijk om ging. ‘Aan het begin van de jaren vijftig’, schreef Richard Aldrich, ‘waren de operaties om de wereld met onzichtbare methoden – de verborgen hand – te beïnvloeden alomtegenwoordig, en schenen zelfs de gewoonste aspecten van de maatschappij onderdeel van dit strijdveld te worden.’¹⁰

Het verhaal van Interdoc bevestigt deze stelling niet alleen, het vergroot ook ons begrip van de wijze waarop de ideologische oorlog gestreden werd. De invloed van de CIA en haar vastbeslotenheid om er meer uit te halen dan ze hun westerse partners bereid was terug te geven, verhinderde een mogelijke gezamenlijke westerse inspanning. Nationale wedijver, gebrek aan vertrouwen en zorgen over veiligheidslekken verhinderden een gemeenschappelijk antwoord op de psychologische oorlogsvoering van het Sovjetblok. De westerse inlichtingen- en veiligheidsdiensten waren even druk bezig met elkaars activiteiten als met hun tegenstanders uit het Sovjetblok. Zoals het gezegde luidt: ‘Er bestaan geen bevriende inlichtingendiensten, alleen inlichtingendiensten van bevriende staten.’¹¹ Het punt van de strategische inlichtingsamenwerking blijft controversieel; ook in recente studies worden er vragen gesteld bij het vertrouwen dat de nationale inlichtingendienst van de VS vóór 9/11 in de gebrekkige (of het ontbreken van) inlichtingen van de bondgenoten stelde.¹² Samenwerking op het gebied van inlichtingen zegt veel over de verhoudingen tussen bondgenoten. Zo betoogde Wesley Wark dat ‘de geheime achterkant van geallieerde systemen bestudeerd zou moeten worden, omdat die ons veel zou vertellen over de algemene visie op bedreigingen, de mate van wederzijds geloof en vertrouwen, de ontwikkeling van mechanismen voor het uitwisselen van informatie, en de plaats van de inlichtingendiensten binnen de partnerlanden’.¹³ Het Interdoc-project laat zien hoe moeilijk het was om consensus te bereiken over een anticommunistische strategie. De West-Europeanen vonden het moeilijk om een eigen reactie, een eigen ‘strategische cultuur’ te ontwikkelen in antwoord op de Sovjetdreiging. Pogingen om deze horden te nemen door middel van multilaterale samenwerking in NAVO-verband hadden slechts beperkt succes.¹⁴ Hoe moest zo’n reactie vormgegeven worden?

De Sovjetuitdaging: vreedzame co-existentie

Interdoc werd opgezet omdat het Westen in het defensief was gedrongen in de ideologische oorlog. Binnen het leninistische denken ontstond het idee van een politieke voorhoede die de rest van de maatschappij zou leiden en zou onderwijzen. Het gebruik van mantelorganisaties om steun te vergaren, de publieke opinie te mobiliseren en het morele overwicht te krijgen, was al in de jaren twintig geper-

fectioneerd door Willi Münzenberg. Een centraal onderdeel van Münzenbergs activiteiten voor de Comintern bestond er in de jaren twintig en dertig uit om te profiteren van het wijdverbreide verlangen naar vrede om zo de steun van het volk voor de Sovjets te vergroten – waarbij hij de marxistisch-leninistische principes en protagonisten in wezen presenteerde als onderdeel van een moreel aantrekkelijk ‘verenigd front’.¹⁵ Deze aanpak werd na de Tweede Wereldoorlog geconsolideerd door de opleving van de internationale communistische beweging dankzij de Cominform van september 1947. De National Security Council van de Verenigde Staten (NSC) berichtte in december van datzelfde jaar dat Moskou van plan was ‘niet alleen het prestige van de vs en de doelmatigheid van haar nationale beleid te ondermijnen, maar ook om de wereldopinie te verzwakken en te verdelen zodat effectieve oppositie tegen Sovjet plannen niet langer haalbaar [zou zijn]’.¹⁶

Achteraf gezien is het opvallend dat een eenpartijstelsel dat op grote schaal gebruikmaakte van terreur en dat de rechten van individuen schond, ooit zo’n grote aantrekkingskracht heeft gekregen. De goelag die aan het licht kwam, de schijnprocessen en het gebrek aan individuele vrijheid zouden de aanspraken op ‘vooruitgang’ toch zeker teniet moeten doen? Toch leek het er enige tijd op alsof ‘het lot ons gunstig gezind was’, zoals de Italiaanse communist Fausto Gallo, het verwoordde.¹⁷ De Sovjetpropaganda speelde slim in op de zorgen en verlangens van mensen – en op hun wantrouwen jegens de Amerikaanse motieven. Dankzij de angst voor nucleaire oorlogvoering slaagden de Sovjets er vanaf maart 1950 in een breed draagvlak te creëren voor hun Vredescampagne, en dat was mede te danken aan het prestige dat de campagne won doordat Pablo Picasso zich er aanvankelijk achter schaarde.¹⁸ De communistische propaganda speelde handig in op de hoop en de wensen van de nerveuze bevolking en de ambitieuze intelligentsia. Amerika werd gehegeld als de aanvoerder van het zielloze, oorlogszuchtige kapitalisme, en dat vond weerklank in een groot deel van Europa.

Na de dood van Stalin in 1953 begon de Sovjet-Unie, eerst onder Malenkov, later onder Boelganin en Chroesjtsjov, met de strategie van ‘vreedzame co-existentie’. Stalins beleid had veel angst gezaaid in het Westen, en zijn opvolgers ‘wildten dit fundament ontmantelen, de anti-Sovjet angsten onder de West-Europese middenklassen verminderen, en de pacifistische elementen binnen de NAVO-lidstaten aanmoedigen’.¹⁹ De plotselinge zucht naar stabiliteit in internationale zaken die het Kremlin vertoonde, met onder andere vredesvoorstellen voor een gedemilitariseerd, verenigd Duitsland, legde druk op westerse overheden die zich uit alle macht verzetten tegen deze avances.²⁰ De komst van het thermonucleaire tijdperk – dat tussen februari en mei 1954 werd ingeluid door de ontploffing van de waterstofbommen van de vs op het Bikini-atol, met codenaam Operation Castle – doordrong mensen van de dreiging van ‘de beëindiging van alle leven op aarde’.²¹

Het Kremlin nam de gelegenheid te baat om het accent van de wedloop tussen Oost en West te verleggen naar een wedstrijd tussen communisme en kapitalisme: ‘vreedzame co-existentie’ tussen rivaliserende systemen. Chroesjtsjov leunde op

Lenin en Boecharin toen hij zich op het beruchte Twintigste Partijcongres in 1956 en daarna uitsprak tegen de aanname dat oorlog met de kapitalistische krachten in een genadeloze wedloop om de economische overheersing onvermijdelijk zou zijn. Samenwerking en competitie met het Westen zouden noodzakelijkerwijs naast elkaar bestaan aangezien de klassenstrijd onverminderd zou worden voor-gezet, en ieder gebaar van verzoening zou slechts een tactische manoeuvre zijn op weg naar de communistische overwinning. Intussen zou de revolutionaire oorlog gevoerd worden zoals dat hoorde in de dekoloniserende delen van de wereld.²² De lancering van de eerste Spoetnik-satelliet op 4 oktober 1957 bewees de technologische kundigheid van de Sovjet-Unie. In oktober 1959 zette Chroesjtsjov zijn standpunt uiteen, nota bene in het tijdschrift van het Amerikaanse Council on Foreign Relations, *Foreign Affairs*:

Eenvoudig gezegd betekent het de verwerping van oorlog als middel om controverses op te lossen [...]. Wij zeggen tot de leiders van de kapitalistische landen: laten we in de praktijk zien welk systeem beter werkt, laten we strijden zonder oorlog [...]. Het belangrijkste is om vast te houden aan onze posities in de ideologische strijd, zonder onze toevlucht te nemen tot wapens om te bewijzen dat we gelijk hebben [...]. We geloven dat het systeem dat aan landen de beste kansen biedt om hun materiële en spirituele leven te verbeteren, uiteindelijk wereldwijd zal gezevier.²³

Het was een overtuigende boodschap, en deze nieuwe benadering riep veel vragen op over de anticommunistische strategie van het Westen. Het was veel gemakkelijker voor westerse leiders om zich tegen een overduidelijk oorlogszuchtige vijand te verzetten dan tegen een vijand die blijkbaar uit was op internationale verzoening. De Sovjetstrategie draaide de rollen om en liet het Amerikaanse anticommunisme de grootste bedreiging van de internationale vrede lijken. Het NSC-memorandum 5501 van de vs, uitgegeven in januari 1955, verklaarde dat de mogelijke gevolgen van de strategie van vreedzame co-existentie ‘de vrije wereld de komende jaren waarschijnlijk voor de lastigste uitdaging en het grootste gevaar zullen stellen’. Angst, zo realiseerde John Foster Dulles, de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken, zich, zou niet langer voldoende zijn om de brede anticommunistische coalitie bij elkaar te houden.

President Eisenhower probeerde in de jaren vijftig de wereld te overtuigen van de vreedzame visie van de Verenigde Staten door met een aantal tegenvoorstellen te komen. De kring van vertrouwelingen van de president ‘interpreteerde “vreedzame co-existentie” als een strategie van psychologische oorlogvoering die bedreigender was dan de confrontatiediplomatatie van Stalin, omdat deze het prestige van de Sovjet-Unie vergrootte terwijl het de twijfels over de wijsheid van het Amerikaanse anticommunisme voedde’.²⁴ De United States Information Agency (USIA) gaf in 1957 toe dat ‘het Sovjet-stijl “socialisme” overal ter wereld aan aantrekkingskracht won en dat het in staat geacht moest worden het kapitalisme te verslaan

in een vreedzame wedstrijd op het internationale marktplaats van ideeën'.²⁵ Het ging er nu om welk socio-economisch systeem beter was, en niet alleen om welke bom destructiever was. Het leidende beeld voor de toekomst stond op het spel. Wat bood de beste kansen op vooruitgang, rechtvaardigheid en gelijkheid: communisme of kapitalisme? En welke zijde was in staat om de boodschap het effectiefst over te brengen en het er in ieder geval op te laten *lijken* dat men aan het winnen was?

De Amerikaanse reactie toont eens te meer aan waar het Westen tekortschoot in de psychologische wedloop. De pogingen om op alle fronten de superioriteit van de westerse vrijheden, goede bedoelingen en het verlangen naar vrede uit te dragen, ontcrachtten alleen maar dat de Sovjet-Unie de bron van alle tirannie, onbetrouwbaarheid en leugens was. Het streven om de Sovjet-Unie 'in te nemen' was te eendimensionaal en beperkt, omdat het de hele wereldpolitiek vanuit een enkel perspectief bezag. De mogelijkheid om politieke veranderingen in het Oosten te stimuleren door de contacten te intensiveren werd wel erkend, maar de gevaren werden ook gezien.²⁶

Intussen liepen de pogingen om met contraretoriek te komen ook op niets uit. Het Information Research Department (IRD) van het Britse ministerie van Buitenlandse Zaken, dat verantwoordelijk was voor het ontwikkelen en verspreiden van de anticommunistische boodschap, onderzocht een heel scala aan mogelijkheden – Vreedzame Samenwerking, Constructieve Samenwerking, Samenwerking in Vrijheid, Samenwerking in Eén Wereld – voordat besloten werd tot Co-existentie Plus.²⁷ Het viel niet mee om met een 'superieur alternatief concept' op de proppen te komen op een terrein dat al afgebakend was door Moskou.²⁸ De Britten zaten vast: 'Ik weet zeker dat we ons verre zouden moeten houden van iedere poging om de westerse democratische systemen aan de man te brengen, maar we moeten wel vasthouden aan onze democratische principes.'²⁹ Er bestond nog een laatste hoop dat de 'intellectuelen van Harvard en Columbia' het dilemma zouden kunnen oplossen.³⁰ Maar de Amerikanen waren er niet veel beter aan toe. Dean Rusk, minister van Buitenlandse Zaken onder president Kennedy, overtuigde niet toen hij het had over de 'wereld van de vrije keuze en de vrije samenwerking' tegenover 'de wereld van dwang'.³¹ Toen Lucius Battle in 1971 terugblikte, moest hij toegeven: 'Begin jaren zestig werden nog dezelfde toespraken gehouden en dezelfde argumenten naar voren gebracht als eind jaren veertig.'³²

Interdoc stond een andere benadering voor. In Europese veiligheids- en inlichtingenkringen maakte men zich zorgen over de langetermijneffecten van de ontspanning tussen Oost en West op de westerse moraal. Het was tijd voor een nieuwe aanpak. Zoals een Duitse functionaris zei: 'Je kunt het communisme niet aanpakken als je de ideologische grondslagen ontkent.'³³ Of zoals een ander opmerkte: als Moskou van zins was de Koude Oorlog uit te vechten als een ideologische strijd van vreedzame co-existentie en dialoog, 'dan zouden we dat gevecht aangaan'.³⁴

De Interdoc-kring

Verschillende personen speelden een belangrijke rol in het formeren van Interdoc. Zo was daar Louis Einthoven, de eerste naoorlogse directeur van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD), die in zijn autobiografie schreef: 'Bovenal was internationale samenwerking noodzakelijk om te komen tot een uitwisseling van gegevens over een wereldomvattende beweging, die vanuit enkele centrale punten (Moskou en later Peking) gedirigeerd werd'.³⁵ Zijn West-Duitse tegenhanger, Reinhard Gehlen, had de Bundesnachrichtendienst (BND) onder leiding van de Amerikanen opgericht, maar concentreerde zich vooral op specifiek Duitse veiligheidsproblemen. Antoine Bonnemaïson, de Franse expert op het gebied van psychologische oorlogvoering, zag dat het beste westerse antwoord op de vreedzame co-existentie gevonden kon worden door de leninistische principes om te draaien. Brian Crozier, 'free agent', werkte samen met (en niet voor) de Amerikaanse, Britse en Franse diensten om een effectief anticommunisme op poten te zetten. Allen Dulles, directeur van de CIA van 1953-1961, moedigde Einthoven aan om tot verdergaande samenwerking te komen op het gebied van de Europese inlichtingendiensten, maar wilde daar niet voor betalen. Verschillende andere exotische Koude Oorlogsvoerders kruisten het pad van Interdoc: graaf Carl Armfelt, de Fins-Amerikaanse zoon van een diplomaat wiens steun voor anti-Sovjet sabotage-operaties in nevelen gehuld is gebleven. Geoffrey Stewart-Smith, die door de Britse overheidsdiensten werd beschouwd als een 'rare snuiter', terwijl hij op zijn beurt op hen neerkeek. Georges Albertini, met zijn sympathieën voor het Vichy-regime, die zijn anticommunisme ook na de Tweede Wereldoorlog onverflauwd bleef uitdragen in *Est-Ouest*.

Centraal binnen deze groep stonden twee personen die in de eerste tien jaar van het bestaan van Interdoc duidelijk hun stempel op alle ideeën en operaties hebben gedrukt. De een was Rolf Geyer, die Gehlen in zijn functie als jongste officier in de generale staf van de Legergroep Oost van de Wehrmacht in de Tweede Wereldoorlog had leren kennen. Geyer had geen militaire achtergrond, maar hij voelde het als zijn plicht om zijn land te dienen. Hij tekende al in maart 1929 bij de artillerie, en zwaaide in 1938 af als officier van de *Kriegsakademie*. Aangezien hij zowel in Frankrijk als aan het oostfront had gediend, kon Geyer de Russen vermijden en kwam hij in een Brits krijgsgevangenekamp terecht, waaruit hij in 1947 werd vrijgelaten. Gebrek aan financiën en verlies van familie fnuikten zijn ambitie om carrière te maken als docent filosofie aan de universiteit. Uiteindelijk haalde Gehlen hem in 1959 naar de BND om de afdeling voor psychologische oorlogvoering op te zetten.³⁶ Geyer was een volger van Rudolph Steiner, en was een zeer belezen man. Hij deed zijn bijnaam 'de professor' eer aan door de toenadering tussen Oost en West met een belezen en erudiete subtiliteit te benaderen, waarbij sommigen hem wellicht *te* subtiel vonden. In zijn optiek speelde de anomalie van de twee Duitslanden een grote rol – die kunstmatige

tweedeling precies in het hart van de gespannen Europese Koude Oorlog, die ongedaan gemaakt moest worden, wilde men ooit duurzame vrede bereiken.

De belangrijkste medestander van Geyer in het Interdoc-avontuur was, paradoxaal genoeg, een voormalig verzetsstrijder uit de Tweede Wereldoorlog, de Nederlander Cees Cornelis (C.C.) van den Heuvel. De gemeenschappelijke strijd tegen het communistische totalitarisme overwon alle mogelijke obstakels in dit verband. Waar Geyer de denker was, was Van den Heuvel de perfecte doener. Wie hem gekend heeft, roemt zijn overtuigingskracht, zijn talent als tussenpersoon en netwerker, en zijn vermogen om ideeën tot uitvoering te brengen. De Nederlander was een 'ijzervreter', doorkneed in de theorie en de praktijk van de psychologische oorlogsvoering, en met een voorliefde voor Graham Greene en met een Engels gevoel voor humor, taal en optreden.³⁷ Toen de oorlog uitbrak, was Van den Heuvel, zoon van een invloedrijke protestantse politicus en lid van de kustartillerie, 21 jaar oud. Van maart 1943 tot mei 1945 was hij lid van het verzetsnetwerk dat bekendstond als de Albrechtgroep, waarbij hij ondergronds was en steeds op de vlucht bleef. Gedurende deze periode bracht de Albrechtgroep waardevolle informatie over de Duitse posities over aan de Nederlandse inlichtingendienst in Londen.³⁸ Zoals zovelen uit dit grotendeels protestantse netwerk voegde hij zich na de oorlog bij de Nederlandse veiligheidsdienst: in 1945 was dat het Bureau Nationale Veiligheid en in 1947 werd dat de Centrale Veiligheidsdienst, waar hij belast was met het controleren van de betrouwbaarheid van de nieuwe rekruten van de dienst.

Toen Eindhoven in 1949 directeur werd van de pas opgerichte BVD, benoemde hij Van den Heuvel onmiddellijk tot het hoofd van de opleiding. Met een rotsvast zelfvertrouwen dat gestoeld was op zijn ervaringen in het verzet en op zijn calvinistische geloof, leek hij voorbestemd te zijn voor een baan in de top van de dienst.³⁹ In plaats daarvan maakte hij samen met Eindhoven plannen voor Interdoc en ging hij uit dienst om een nieuw soort campagne op te zetten. Zijn BVD-verleden maakte dat hij in het Nederlandse openbare leven altijd een controversiële figuur zou blijven, omdat iedereen aannam dat hij voor *iemand* werkte: 'Ik onderhield heel goede contacten met de CIA [...] Maar in mijn relatie met hen was ik helemaal vrij. Ze vroegen me wel om dingen voor ze te doen, niet in hun dienst, maar gewoon binnen m'n eigen kring. Veel mensen speculeerden dat ik een CIA-agent was, maar dat was ik niet.' Van den Heuvels banden met de CIA waren zo hecht dat een woordje van hem in de jaren tachtig genoeg was om direct toegang te krijgen tot William Casey, directeur van de CIA.⁴⁰ De grap was dat terwijl half Den Haag dacht dat hij inderdaad voor de CIA werkte, de andere helft dacht dat hij voor de KGB werkte.⁴¹

Binnen de BVD verdiepte Van den Heuvel zich in de marxistische denkwijze en doordrong hij zijn studenten van de manier waarop de communisten dachten en de methoden die zij gebruikten om te infiltreren in organisaties in de westerse samenleving. De Koude Oorlog – de oorlog tussen ideologieën – vertegenwoordigde een nieuwe fase in de strijd tussen mensen. Voor het eerst in de geschiedenis

bracht het vernietigende vermogen van een militair conflict met zich mee dat 'niet-gewelddadige wapens' – de wapens van psychologische oorlogvoering en propaganda – van cruciaal belang waren, zelfs in die mate dat ze de doorslag konden geven.⁴² Trainingen van de CIA en MI6 brachten hem en vele anderen uit de BVD naar Washington DC en Londen. Hij was direct betrokken bij de anti-communistische propaganda en de 'dirty tricks'-operaties in de jaren vijftig, maar raakte er tegen het eind van dat decennium van overtuigd dat zulke praktijken niet toereikend zouden zijn om af te rekenen met de implicaties van de vreedzame co-existentie.⁴³ Chroesjtsjov wilde het Westen ervan overtuigen dat de Koude Oorlog voorbij was, maar de 'vreedzame co-existentie' betekende slechts dat de wedloop was verplaatst van het militaire naar het ideologische front. Zoals Isaiah Berlin het in 1957 zo welbespraakt verwoordde: 'De Sovjet-samenleving is niet ingericht voor geluk, comfort, vrijheid, rechtvaardigheid of persoonlijke relaties, maar voor de strijd.'⁴⁴

Wat de westerse veiligheidsdiensten betrof, bestond het gevaar dat de nieuwe boodschap uit Moskou velen in slaap zou wiegen, zodat de communisten heimelijk meer bekeerlingen zouden kunnen maken. Zoals Van den Heuvel in 1959 schreef, werd 'de kloof tussen communisten en niet-communisten smaller, waardoor het gemakkelijker [werd] voor de communisten om niet-communisten te beïnvloeden'.⁴⁵ Zo kon 'het inperkingsbeleid dat ten tijde van de Koude Oorlog de geschikte aanpak was, niet langer algemeen beleid zijn in een tijd waarin de communistische wereld – om welke redenen dan ook – betere betrekkingen met de westerse wereld probeert aan te knopen'.⁴⁶ Maar een veiligheidsdienst had maar beperkte mogelijkheden om achter de schermen in te grijpen. Er bestond behoefte aan een netwerk van openbare instellingen om de samenleving bij het debat te betrekken en de publieke opinie in de juiste richting te sturen. De mensen in het Westen moesten herinnerd worden aan de basiswaarden die hun maatschappij bijeenhiel- den, en de veiligheidsdiensten zouden hen daaraan herinneren – via Interdoc. Om geloofwaardig te zijn moest het project gebaseerd worden op een daadwerkelijke verbetering van de levensstandaard, waarmee de operatie een progressief tintje kreeg:

Interdoc is van mening dat voor een intellectueel debat met het internationale communisme, en voor de politieke en wetenschappelijke verdediging van het democratische systeem binnen regeringen, de samenleving en de economie tegen aanvallen van het totalitaire internationale communisme, ook de volledige verwezenlijking van onze eigen vrijheden noodzakelijk is. De bescherming, duurzaamheid, ontwikkeling en verdediging van onze levenswijze is het beste anticommunisme.⁴⁷

Het begrijpen van de vijand was daarmee maar een deel van het verhaal. Tegen het einde van de jaren vijftig was de groep die zich in de Verenigde Staten bezighield met Sovjetstudies enorm uitgebreid, aangezien deze gefinancierd werd door een

overheid en een krijgsmacht die aasden op informatie over alle aspecten die de tegenstander betroffen. Juist door de grote schaal van het Amerikaanse 'militair-intellectuele complex', met alle expertise in de geesteswetenschappen en de sociale wetenschappen, kwam er echter geen consistente boodschap naar voren. Bovendien was het systeem niet geschikt voor het formuleren van een samenhangend beleidsantwoord.⁴⁸

Interdoc opereerde daarentegen op veel kleinere schaal en was ingericht als coördinatiecentrum om het onderzoek naar de communistische wereld, de subversie methoden en het geschikte antwoord daarop te faciliteren en te verspreiden, en dat allemaal binnen één geïntegreerde organisatie. De analyse moest daarbij zo objectief en zo min mogelijk veroordelend zijn. Het communisme zou voorlopig niet verdwijnen, en de actualiteiten, motieven, mogelijkheden en verschuivingen binnen de communistische wereld moesten daarom voldoende gedetailleerd gevolgd en begrepen worden. Het communisme was een belangrijke aspect van de moderniteit en moest vanuit die perspectief word bestudeerd. In de hoogtijdagen verspreidde Interdoc 25 tijdschriften in vier talen (Engels, Duits, Frans en Spaans), variërend van het wekelijkse *Notes on Communist and Communist-Sponsored Activities as reported by Communist Sources* tot het maandelijks *Religion and Church in the Communist Orbit*, het tweemaandelijks *East-West Contacts* en de driemaandelijks *Activities of the International Communist Organisations* en *Beiträge zur psychopolitischen Lage der europäischen Ostblockländer*. Bepaalde publicaties, zoals *The Position of Top Ranking General Officers in the Leadership of the Soviet Union* (1969), werden ook uitgegeven in het Japans.

Een deel van de publicaties van Interdoc werd onder eigen naam uitgegeven, maar ander materiaal was 'niet toe te schrijven' (aangezien er geen bron genoemd werd). Het materiaal voor deze periodieke overzichten werd door inlichtingendiensten verzameld en kwam van onderzoekers die volledig losstonden van de betrokken diensten, maar ook van onderzoekers die eraan verbonden waren of er zelfs volledig voor werkten. De publicaties van de ene staat werden vertaald en in omloop gebracht via het netwerk van de andere staat. Er werden regelmatig conferenties georganiseerd om de inlichtingendiensten in contact te brengen met wetenschappers, journalisten en mensen uit regeringskringen, en vanuit een gedeelde belangstelling aspecten van de Koude Oorlog te bespreken: transatlantische relaties, uitwisselingen tussen Oost en West, politiek radicalisme, guerrilla oorlogvoering of de situatie in Afrika. Naast deze activiteiten introduceerde Interdoc ook een trainingselement – wat vooral te maken had met thema's zoals burgerschap, rechten en plichten, en hoe het 'vrije individu' in tijden van ideologische (of zelfs existentiële) crisis gevormd kon worden.

Interdoc was het Europese antwoord op Europese dilemma's, waarbij afhankelijkheid van de Verenigde Staten geschuwd werd en de visie bijzonder offensief was. Chroesjtsjov had op het Twintigste Partijcongres aangekondigd dat 'landen met andere sociale systemen meer kunnen doen dan naast elkaar voortleven. Het is noodzakelijk om verder te gaan, om de relaties te verbeteren, en het vertrouwen

tussen landen te vergroten'.⁴⁹ De Duitsers, Nederlanders en Fransen binnen Interdoc geloofden hem op zijn woord en probeerden de rollen met betrekking tot Moskou's roep om dialoog om te draaien. Vreedzame co-existentie moest niet ontmaskerd of verworpen worden als een oplichtertruc, en ook niet te licht aanvaard worden als zomaar een nieuwe vorm van samenwerking, maar moest juist worden aangegaan als de ideologische strijd die Lenin voor ogen had gestaan. Liberale democratische waarden zouden geëxporteerd worden, individu voor individu, met als doelstelling om uiteindelijk de scherpe randjes van het Sovjet-denken en -handelen af te vijlen, de revisionistische stromingen te versterken en het stereotype, negatieve beeld van het Westen onderuit te halen.⁵⁰ Zo zouden de tegenstellingen van de Koude Oorlog overwonnen kunnen worden, stap voor stap, zoals duidelijk blijkt uit deze verklaring uit 1965 van het Oost-West Instituut van Van den Heuvel:

Het Westen [...] heeft de kans om zijn imago in de communistische wereld te verbeteren. Het kan ook een gunstige invloed uitoefenen op de positieve ontwikkelingen daar, in zijn eigen belang. Hierdoor zullen ook de kansen op het verminderen van de spanning tussen Oost en West vergroot worden. Als westerse ideeën steeds verder kunnen doordringen in de communistische wereld, kan dit – in combinatie met de liberalisatie en een verzwakking van de ideologie – een matigend effect hebben op de agressieve en totalitaire motieven van dat systeem.⁵¹

Wat Geyer betreft was de belangrijkste missie het omgaan met het bestaan van de Duitse Democratische Republiek (DDR), door op te schuiven van ontkenning en verwerping in de richting van dialoog en betrokkenheid teneinde de tweedeling van de Koude Oorlog te slechten. Van den Heuvel aanvaardde dat de West-Duitse connectie – en financiering – ten grondslag lag aan het bestaan van Interdoc, maar weigerde zich te laten ringeloren door de eisen van andere machten. De Nederlandse pogingen om nationale belangen te overbruggen en een pan-Europees of zelfs transatlantische netwerk te vormen waren de bestaansgrond van Interdoc. Hij vatte het zo samen:

Onze inspanning moeten internationaal gericht zijn. Ten eerste omdat het communisme internationaal opereert. Daarom moet het internationaal tegemoet getreden worden. Ten tweede omdat westerse waarden een groter gebied bestrijken dan alleen het Westen. De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens is grotendeels gebaseerd op westerse waarden.⁵²

Waar moet Interdoc als organisatie worden ingedeeld? Het was in ieder geval meer dan alleen een dekmantel voor geheime belangen, al waren de strategieën en tactieken van Münzenberg zeker bekend en werden ze ook toegepast.⁵³ In bepaalde opzichten handelde Interdoc als een 'overheids-particulier netwerk': een particu-

liere organisatie in het leven geroepen door een overheidsapparaat om de samenleving een wereldbeeld te tonen dat de westerse belangen (vrijheid, democratie en anticommunisme) ondersteunt.⁵⁴ Een heel arsenaal van dergelijke semi-particuliere netwerken van de CIA was doorgedrongen in alle delen van de samenleving om ervoor te zorgen dat niet-communistische culturele ideeën actief en zichtbaar bleven. Het beruchtste voorbeeld uit deze campagne, het Congress for Cultural Freedom (CCF), deed dienst als raamwerk waardoor de intellectuele consensus over de Koude Oorlog verspreid kon worden via boeken, kranten en conferenties die de marxistisch-leninistische kijk op de wereld verwierpen.⁵⁵

Maar Interdoc zat complexer in elkaar dan bovenstaande doet vermoeden. Ten eerste omdat het een grijs gebied besloeg, ergens tussen het publieke en private domein in. Hoewel Interdoc in het leven was geroepen door inlichtingen- en veiligheidsdiensten, hadden men dit gedaan om de grens tussen de ‘geheime staat’ en het publiek te laten vervagen. Sommige medewerkers verlieten zelfs de inlichtingendiensten om zich bij Interdoc te voegen, of bekleedden in ieder geval bewust posities aan de rand van de inlichtingenwereld, om zo te proberen publieke geloofwaardigheid op te bouwen. In tegenstelling tot het CCF, dat zich vooral inzette om de ‘juiste’ stemmen in de Koude Oorlog te financieren, te organiseren en te versterken, was Interdoc bedoeld als doorgeefluik tussen de geheime en niet-geheime werelden, waardoor ideeën beide kanten op konden stromen, en die dienst kon doen als een openbaar distributiepunt voor materiaal dat verzameld werd door de eigen onderzoekers van de inlichtingendiensten.

Ten tweede kan men Interdoc niet reduceren tot de plannen van één bepaalde nationale staat, want het probeerde de nationale verschillen juist te *overstijgen* ten bate van het westerse bondgenootschap. Dat was de enige manier waarop het Westen de Sovjetuitdaging van vreedzame co-existentie, zo gespitst op het zaaien van verdeeldheid, effectief het hoofd zou kunnen bieden. In dit opzicht was het een transnationale organisatie die zijn diensten aanbood aan nationale cliënten in regering en samenleving. Dit onderscheid is van belang omdat ‘transnationale politieke activiteiten [...] hun macht en gezag niet aan de staat ontlenden’ – ze zijn flexibeler in doelstelling en opvatting (of pogen dat te zijn).⁵⁶

Ten derde was het evenzeer een elitair ‘beleidsnetwerk’ als een poging om de publieke opinie te vormen. Beleidsnetwerken hebben ‘vergelijkbare en verenigbare waarden en wereldvisies’, ‘zijn het in grote lijnen eens over de wenselijke beleidsontwikkelingen’, en stellen zich tot doel ‘hun bronnen te delen, coalities te vormen en media-rapportages en publieke communicatie binnen en buiten de nationale staten te beïnvloeden’.⁵⁷

Ten vierde waren de inlichtingen- en veiligheidsorganisaties wel betrokken bij het ontstaan van Interdoc, maar was het nieuwe netwerk tegelijkertijd ook commerciële leest geschoeid: het leverde diensten aan anderen – hetzij informatie, training of organisatie – maar liet zich daarvoor wel betalen. Het was de bedoeling dat Interdoc *self-supporting* zou zijn, of zijn expertise ten minste zou gebruiken om in het eigen onderhoud te voorzien met zowel publieke als private middelen.

Ten vijfde geeft het trainingsaspect van Interdoc – dat letterlijk ‘kadervorming’ genoemd werd – al aan dat het verderging dan alleen het manipuleren van de publieke opinie. De ambitie was letterlijk om geselecteerde personen bewust te maken van hun eigen positie en die van hun samenleving in de ideologische wedloop van de Koude Oorlog, en dat in de rol van ‘vermenigvuldigers’ door te geven aan zo veel mogelijk anderen.

Ten slotte had Interdoc ook een verborgen kant: met ‘dirty tricks’ en soms met directe activiteiten om communistische mantelorganisaties te belemmeren. De oorsprong en de activiteiten van Interdoc sluiten daarom goed aan bij de stelling dat de Koude Oorlog vooral een ideologische strijd was – een krachtmeting van ideeën. Zoals Ken Osgood het verwoordde, was voor deze gemeenschap ‘psychologische oorlogvoering in feite een synoniem geworden voor koude oorlog’.⁵⁸ Maar dan wel psychologische oorlogvoering in de breedste zin van het woord: niet alleen door middel van propaganda, maar met een werkelijke strijd tussen rivaliserende levenswijzen.

Natuurlijk waren er tijdens de Koude Oorlog vele andere anticommunistische netwerken actief, maar elk had zijn beperkingen. Sommige, zoals Paix et Liberté, zijn opvolger het Comité International d’Information et d’Action Sociale (CIAS), en de World Anti-Communist League (WACL) hadden eenvoudigweg een te negatieve benadering gekozen. Andere, zoals Otto von Habsburgs Centre Européen de Documentation et d’Information (CEDI) en Paul van Zeelands Comité International de Défense de la Civilisation Chrétienne (CIDCC), hadden veel leden maar waren gegrondvest op katholieke waarden, waardoor ze te veel mensen buitensloten. Daarnaast waren er groepen zoals Le Cercle rondom Antoine Pinay, de Franse minister-president, die te zeer in het geheim en achter de schermen opereerden. De Bilderberg-bijeenkomsten, een transatlantisch netwerk van invloedrijke beleidsmakers en zakelijke elite, waren nuttig voor de informele contacten, het uitwisselen van ideeën en zelfs om subtiële druk uit te oefenen, maar dit betrof eerder de intrinsieke macht van een informeel transatlantisch netwerk op hoog niveau.⁵⁹ Om het belang van entiteiten zoals Bilderberg en Interdoc te kunnen begrijpen is een transnationale benadering vereist, aangezien ‘het onderscheid tussen privaat en officieel, samenleving en staat geheel lijkt in te storten, evenals het concept “nationaliteit”’.⁶⁰

Interdoc onderhield contacten met al deze groepen, maar vaak op afstand, en soms alleen om gebruik te maken van wat deze netwerken te bieden hadden. Daarbij was het overigens niet altijd duidelijk wie precies gebruik maakte van wie. Zoals de directeur van Interdoc in 1968 schreef aan de secretaris-generaal van de WACL, verschilde het omgaan met vreedzame co-existentie van het omgaan met ‘directe communistische koude oorlogsstrategie [...] Dit is een van de redenen waarom we niet geormerkt willen worden als een anticommunistische organisatie [of] op een lijst willen staan met bekende anticommunistische organisaties.’⁶¹ Al deze particuliere groepen, met hun overlappende leden, agenda’s die soms samenvielen en dan weer uiteenliepen, en verschillende toegangen tot de traditionele

politieke wereld, droegen bij aan ‘de diversificatie, privatisering en groeiende complexiteit van het besluitvormingsproces voor het buitenlandse beleid’.⁶² Het spreekt voor zich dat Interdoc het middelpunt wilde worden waar alle anderen elkaar konden ontmoeten en, idealiter, hun boodschappen konden coördineren. Het was een ambitieuze doelstelling.